

नागरिक समाजका सम्भावना र सीमा

प्रोफेसर नीरा चन्डोकको व्याख्यान

१२ सेप्टेम्बर २०१२

यहाँ भेला हुनु भएका विशिष्ट महानुभाव समक्ष यो व्याख्यान दिने निम्ता पाएकोमा म अत्यधिक हौसिएकी छु । काठमाडौँ आउन पाउँदा म जहिल्यै पनि खुशी हुन्छु । म १० वर्ष जति अगाडि सोसल साइन्स बहाःको निम्तोमा सकारात्मक विभेद सम्बन्धी विशाल सम्मेलनमा भाग लिन पहिलो पटक काठमाडौँ आएकी थिएँ । सोसल साइन्स बहाः र हाल आएर सामाजिक संवादका लागि सहकार्यले विभिन्न विचारधारा, विभिन्न मान्यता र प्रतिवद्धता भएका मानिसहरूलाई समग्र नेपाली समाजका साभा विषयमा संवादका लागि जसरी जुटाउने कोसिस गरिरहेका छन् त्यसबाट म धेरै प्रभावित भएकी छु । नागरिक समाजले गर्ने काम यस्तै हुन् ।

नागरिक समाज सम्बन्धी आजको मेरो व्याख्यान तीन खण्डमा विभाजित छ । सबै भन्दा पहिले म इतिहासको खास घडी वर्तमान कालमा नागरिक समाजको पुनर्उदयका बारेमा चर्चा गर्नेछु । त्यसपछि सामान्य मानिसका लागि स्वतन्त्रताको खोजीमा लागेका विकासोन्मुख देशहरूमा नागरिक समाजको महत्वका बारेमा कुरा गर्नेछु र अन्त्यमा नागरिक समाजका समस्याका बारेमा छलफल गर्नेछु । कुनै अवधारणा र अवधारणासँग जोडिएका कुनै पनि परिपाटीलाई निर्विरोध रूपमा छाड्नु हुँदैन । त्यसको परख गरेर मात्रै कुनै पनि परिपाटीलाई पुनर्परिभाषित गर्न सकिन्छ, अवधारणालाई पुनर्व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

।

नागरिक समाजको अवधारणाको उदय

नागरिक समाजको अवधारणा शीत युद्धको उपज हो तर यसले शीत युद्धको अन्त्यको अग्रिम सूचना पनि दिएको थियो । नागरिक समाजले विद्यमान समाजवादी समाजको अन्त्य गर्‍यो । यो खास नागरिक समाजको मुटु हो । धेरै दातृ संस्था, पश्चिमी देशका सरकार र हाम्रै आफ्ना सरकारले यस अवधारणालाई काखी च्याप्नुको कारण पनि यही हो । शीतयुद्धले विभिन्न देशलाई उदार प्रजातान्त्रिक र समाजवादी गरी खेमामा धुवीकरण गरेको थियो । यो विभाजन विचारधाराका आधारमा भएको थियो, संसारलाई हेर्ने दुईवटा फरक तरिकाका बीचको संघर्षका आधारमा भएको थियो । दुईवटा फरक दृष्टिकोणका विषयलाई लिएर यस्तो विभाजन भएको थियो । दोस्रो विश्वयुद्ध पछि दुईवटा प्रतिस्पर्धी विचारधाराले प्रभुत्वका लागि गरेको द्वन्द्वका आधारमा यस्तो विभाजन भएको थियो । यस्तो विभाजन मानवअधिकार सम्बन्धी अवधारणाका आधारमा भएको थियो । पश्चिम यूरोपका देश र अमेरिकाले राजनीतिक र नागरिक स्वतन्त्रतालाई अंगाले र कार्यान्वयन गरे भने सोभियत युनियनको प्रभुत्वमा रहेका समाजवादी खेमाले सामाजिक र आर्थिक अधिकारलाई आत्मसात गरे । पूर्वी जर्मनी, पोल्यान्ड, चेकोस्लोभाकिया, युगोस्लाभिया, हंगेरी र अल्बेनिया जस्ता पूर्वी र मध्य यूरोपका निरंकुश शासनमा नागरिकलाई नागरिक र राजनीतिक अधिकार दिइएन ।

हामी दक्षिण एशियालीहरु अलि बढी नै अराजक छौं । बस अथवा पार्क अथवा रेस्टुरेन्टमा तीनजना मानिसको भेट भयो भने हामी राजनीतिका बारेमा कुरा गर्छौं, सबै भन्दा ताजा समाचारको कुरा गर्छौं र वादविवाद, छलफल गर्छौं, कटुता, बेमेल अनि विभाजन पैदा गर्छौं । हामी बीच सहमती नहुन सक्छ । एकै छिन हामी यस्तो समाजको कल्पना गरौं जहाँ छलफल गर्न पाइँदैन, जहाँ आफ्ना विचार व्यक्त गर्न पाइँदैन । हामीमध्ये अधिकांशलाई यस्तो अवस्था अप्ठ्यारो लाग्छ । समाजवादी अझ भनौं भने स्टालिनवादी सत्ताको विशेषता भनेकै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, असन्तुष्टी प्रकट गर्ने स्वतन्त्रता कुण्ठित गर्नु थियो । सबै भन्दा महत्वपूर्ण कुरा भेला हुने स्वतन्त्रता पनि कुण्ठित गरिएको थियो । सत्तरी र असीको दसकमा त्यहाँका मानिसहरु आफूलाई थुनिएको अथवा दबाइएको महसुस गर्न थालेका थिए जुन स्वभाविक थियो किनभने स्वतन्त्रता मानवको नसा नसामा बगेको हुन्छ ।

१९८० को दशकमा पूर्वी यूरोपका वृद्धिजीविहरुले यस्तो अवस्था पाए जहाँ असह्य राजनीतिक अवस्थाबाट मुक्ति पाउन संघर्ष गर्ने जनतालाई परापूर्व कालदेखि उपलब्ध दुवै उपाय उनीहरुका लागि उपलब्ध थिएनन् । पहिलो उपाय हो, माथिल्लो तहबाट राज्य शक्तिमा सुधार । दोस्रो उपाय हो, तलबाट गरिने क्रान्ति । पूर्वी यूरोपका मानिसले के तीतो अनुभव भोगे भने ब्रेजनेभ सिद्धान्तले उनीहरुलाई यी दुवै उपायबाट वञ्चित गर्‍यो । जहाँ र जतिबेला आवश्यक हुन्छ त्यति बेला पूर्वी यूरोपका राज्यमा हस्तक्षेप गर्न सोभियत यूनियन हिचकिचाएन । यस सिद्धान्तले स्वेच्छाचारी, असंवेदनशील कर्मचारी तन्त्र र त्यस भन्दा बढी स्वेच्छाचारी र असंवेदनशील राजनीतिक नेतालाई अझ शक्तिशाली बनाइराख्ने काम गर्‍यो ।

कठोर सरकार र घमण्डी कर्मचारीतन्त्रबाट पिल्सिएका जनताले नागरिक र राजनीतिक स्वतन्त्रता छिनिएको महसुस गरे । आर्थिक कारोबार र सामाजिक व्यवहारमा राज्यको एकाधिकार र राज्यमा नागरिकको सहभागिता अथवा प्रतिनिधित्व नहुनुलाई उनीहरुले स्वीकार गर्न सकेनन । यसका विरुद्ध केही गर्ने पर्ने भएको थियो । पूर्वी यूरोपका मानिसले गर्न सक्ने एक मात्र उपाय थियो विद्यमान प्रणालीभित्र 'आजाद क्षेत्र' को स्थापना गर्नु जहाँ मानिसहरु भेला हुन सक्नु र आत्मीयता बीच आफ्ना भावना व्यक्त गर्न सक्नु । सामाजिक संस्था, स्वावलम्बी र आफैले चलाएका संगठन र आत्मीय सम्बन्ध भएको यस्तो आजाद क्षेत्रलाई पूर्वी यूरोपेलीहरुले 'नागरिक समाज' नामाकरण गरे ।

राज्य र परिवारका बीचको स्थानलाई सांकेतिक रूपमा बुझाउने भनी व्याख्या गरिएको नागरिक समाजले सार्वजनिक जीवनलाई पुनर्जागृत गर्ने काम गर्‍यो । लामो समयसम्म राजनीति विहीन राजनीतिक अवस्थामा बसेका मानिसलाई नागरिक समाजको नारा आकर्षक लाग्नु स्वभाविकै थियो । पूर्वी यूरोपको ऐतिहासिक सन्दर्भमा छदम नाम पाएको नागरिक समाजका तीनवटा विशेषता महत्वपूर्ण छन् । पहिलो, यसले राजनीतिक गतिविधिबाट वञ्चित मानिसको आत्मनिर्णयको बाटो खोल्‍यो । आफ्नो सुविधा अनुसारको राजनीतिक संवादमा लाग्ने बाटो खोल्‍यो । जनतालाई आफ्नो इतिहास बनाउने अधिकार छ भन्ने विश्वास व्यक्त गरियो । उनीहरुले जतिसुकै नराम्रो ढङ्गले त्यस्तो इतिहास बनाए पनि यो अधिकार उनीहरुसँग छ । नागरिक समाजको स्थापनाले यस्तो मनसाय व्यक्त गर्‍यो : आम मानिस आफ्नो जीवनको गोरेटो कोर्न सक्षम छन् ।

दोस्रो, यसले के दावी गर्‍यो भने पाठक क्लब, छलफल समूह, मजदूर संगठन जस्ता संस्थामार्फत स्वावलम्बन

र आत्मीयतालाई मलजल गर्नु राम्रो काम हो किनभने यसले राज्य र व्यक्तिगत जीवन दुवैबाट अगल एउटा ठाउँ प्रदान गर्छ । यसरी पूर्वी यूरोपमा नागरिक समाज यस्तो एउटा अवसरका रूपमा उदायो जहाँ संस्थामा आवद्ध मानिसहरुले कर्मचारीतन्त्रबाट जकडिएको राज्य शक्ति भन्दा स्वतन्त्र भएर प्रजातान्त्रिक गतिविधि गर्न पाए ।

तेस्रो, यसले सरकार र समाजका बीचमा सम्बन्ध स्थापित गर्न खोज्यो । यसले सामाजिक जीवनमा सरकारी हस्तक्षेप सिमित पार्नका लागि विधिको शासन तय हुनुपर्ने, राजनीतिक र नागरिक अधिकारलाई संस्थागत बनाउने, उत्तरदायित्व जस्ता विधिहरू पनि यसले जोड दियो । यसरी नागरिक समाजको स्थापना गर्ने र सरकारका सीमा तोक्ने प्रयास गर्दा नागरिक समाजलाई खाने 'स्टालिनवादी' सरकारी प्रयासलाई अस्वीकार गरियो ।

नागरिक समाजलाई यसरी सिद्धान्तमा ढाल्दा यसलाई 'आफैलाई सिमित पार्ने' क्रान्ति भन्न सकिन्छ । तर 'स्टालिनवादी' सरकारको ऐतिहासिक सन्दर्भमा यस्तो प्रयासले पनि भूकम्प ल्याइदियो किनभने यो तुलनात्मक रूपमा द्रुत गतिमा एउटा यस्तो नाराका रूपमा स्थापित भयो जसले स्वेच्छाचारी राज्य शक्तिका विरुद्ध स्वयंसेवी र उद्देश्यमूलक सामूहिक प्रयासको शक्ति स्थापित गर्‍यो । यो कुरा यहीं टुडिगएन । शुरुमा विद्यमान राज्य शक्ति भित्रै एउटा आजाद क्षेत्र सिर्जना गर्नेतर्फ केन्द्रित यो प्रयास छोटो समयमै शक्तिशाली राजनीतिक आन्दोलनमा बदलियो यद्यपि यो अव्यवस्थित, स्वतःस्फूर्त र असंगठित थियो । सन् १९८९ मा सडकमा उत्तेजित भीडका सामू शक्तिशाली पूर्वी यूरोपेली राज्य तासको घर भैँ ढलेको दृश्य हामीले देख्यौं ।

आफैलाई सिमित पार्ने घोषित उद्देश्य भएको सामाजिक आन्दोलन यसरी अति उत्तेजित राजनीतिक क्रान्तिमा परिणत भएपछि नागरिक समाजको अवधारणामा चौँथो आयाम थपियो । शुरुमा राज्यलाई केही नगर्ने नागरिक नाटकीय ढङ्गले शक्तिको स्वरूप र अन्तरबस्तुमा चासो राख्ने राजनीतिक शक्तिमा परिणत भयो । यसरी नागरिक समाजका नागरिक अव उप्रान्त गैरराजनीतिक प्राणीका रूपमा रहेनन् । यसको अर्थ के हो भने राज्य भन्दा बाहिर बसेका मानिससँग राज्य र यसले लिएको राजनीतिको स्वरूपका बारेमा वादविवाद गर्ने अधिकार हुन्छ । सन् १९८० को दशकका उत्तेजक समयमा शक्तिको सन्तुलन स्पष्ट रूपले राज्यबाट नागरिक समाजतर्फ ढल्कियो ।

पूर्वी यूरोपमा भएको नागरिक समाजको आन्दोलनका दुईवटा पक्षले हामीलाई सोच्ने अवसर दिएको छ । पहिलो, नागरिक स्वतन्त्रता खास गरी अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र भेला हुने अधिकार, विधिको शासन, सिमित राज्य शक्ति, राजनीतिक उत्तरदायित्व र स्वतन्त्र बजार जस्ता नागरिक समाजका मागलाई ध्यान दिएर हेर्‍यो भने के कुरा स्पष्ट देखिन्छ भने पूर्वी यूरोपेलीहरुले असलमा त्यस्तै वुर्जुवा आन्दोलन गरेका थिए जस्तो बेलायतमा सत्रौँ शताब्दिमा स्वेच्छाचारी राज्य शक्तिका विरुद्ध भएको थियो । महान उद्धार चिन्तक जोन लकले लेखेको कुरा १९८० मा पूर्वी यूरोपेली देशमा सही सावित भयो ।

पूर्वी यूरोपको अनुभवको पहिलो सन्देश इटलीका मार्क्सवादी अन्तोलियो ग्राम्सीले १९३० को दशकमा तयार गरेको अवधारणा सही छ भन्ने हो । त्यो सन्देश यस्तो थियो : राज्य स्वेच्छाचारी अथवा समाजवादी जस्तो सुकै होस उसले जहाँ र जति बेला नागरिकका राजनीतिक र नागरिक अधिकार कुण्ठित गर्छ त्यहाँ असन्तुष्टि

पैदा हुन्छ र राज्यको संरचनाबाट आम मानिसलाई पाखा लगाउने अथवा त्यसमा प्रतिनिधित्व नगराउने प्रथाका विरुद्धमा जनआन्दोलन उठ्छ । नागरिक समाज भएको राज्य भन्दा नागरिक समाज नभएको राज्य बढी कमजोर हुन्छ भनी ग्राम्सीले भनेको कुरा पूर्वी यूरोपका लागि भविष्यवाणी सावित भयो । नागरिकका विचारलाई दमन गर्ने र सामूहिक कामलाई निष्क्रिय बनाउने प्रयास राज्यले गर्‍यो भने राज्यमाथि प्रेसर कुकरमा जम्मा भए जस्तो दवाव सिर्जना हुन्छ । नागरिक र राजनीतिक अधिकार महत्वपूर्ण कुरा हुन । पूर्वी यूरोपका मानिसले उनीहरूका समाजवादी सरकारलाई यी अधिकार आर्थिक र सामाजिक अधिकार जत्तिकै महत्वपूर्ण छन् भनी सन्देश दिएका थिए ।

मानव अधिकार सम्बन्धी सिद्धान्तकारले एउटा पाठ सिक्नुपर्छ । व्यक्तिगत अधिकारको आलोचना गर्ने समाजवादी आलोचकले भने भैं सामाजिक र आर्थिक अधिकार विना राजनीतिक र नागरिक अधिकार अधुरो हुन्छन् । सामाजिक र आर्थिक अधिकार नपाइकन राजनीतिक र नागरिक अधिकारको पूर्ण अभ्यास गर्न सकिँदैन । गास र बास नपाएको मानिस स्वतन्त्र हुन सक्दैन, न त उसले आफ्नो समाजका राजनीतिक काममा पूर्ण रूपमा भाग लिन सक्छ । अर्का शब्दमा भन्दा सार्थक जीवनका लागि आवश्यक पर्ने कुराको ग्यारेन्टी नभइञ्जेल नागरिक र राजनीतिक अधिकार खोक्रा नारा मात्र हुन् ।

यसको अर्को पाटो पनि उत्तिकै सत्य छ । नागरिक र राजनीतिक अधिकार विना सामाजिक र आर्थिक अधिकार उत्तिकै निरर्थक सावित हुन्छन् । मानौं, एउटा दयालू तानाशाहले आफ्ना नागरिकलाई गास, बास र शिक्षा जस्ता सामाजिक र आर्थिक अधिकार पूर्ण रूपमा प्रदान गर्‍यो तर नागरिक अधिकार खास गरी आफ्नो अधिकार उपयोग गर्न नपाइने शर्तमा । यस्तो अवस्थाले ठूलो राजनीतिक विपत्ति निम्त्याउँछ । भोलि त्यस दयालू तानाशाहले सामाजिक र आर्थिक अधिकार पनि खोस्यो भने मानिस निरिह बन्छन् । उसले पहिले आफ्नो इच्छाले जनतालाई ती अधिकार दिएको थियो । अहिले स्वेच्छाले ती अधिकार खोस्यो । जनतासँग ती अधिकार माग्ने अधिकार हुँदैन किनभने सामाजिक र आर्थिक अधिकार माग्ने राजनीतिक र नागरिक अधिकार उनीहरूले पहिले नै गुमाइ सकेका छन् ।

प्रजातान्त्रिक राजनीतिमा फलाना अधिकारका बदलामा फलाना अधिकार दिने भन्ने हुँदैन । सामाजिक र आर्थिक अधिकार नभइकन नागरिक र राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न सकिँदैन भने नागरिक र राजनीतिक अधिकार विना सामाजिक र आर्थिक अधिकार उपभोग गर्न सकिँदैन । एउटा अधिकार कुण्ठित गर्दा अर्को अधिकार अर्थहीन हुनजान्छ । यसले देशमा असन्तुष्टि पैदा गर्छ । पूर्वी यूरोपको अनुभवबाट हामीले सिकेको पाठ यही हो ।

यसको दोस्रो असर यस्तो छ : नागरिक अधिकारबाट वञ्चित भएकाले र नागरिक समाजको अवधारणाले यी अधिकार पुनर्स्थापित गर्न ध्यान दिएकाले पूर्वी यूरोपका जनताले नागरिक समाज मार्फत क्रान्तिको मनको लड्डुलाई त्यागे । यसले राजनीतिलाई सामाजिक रुपान्तरण गर्छ, भन्ने विचारलाई असत्य सावित गरिदियो । यति बेलासम्म क्रान्तिले मात्र सबै कुरा गर्छ, भन्ने विचार राखिन्थ्यो । “मैले आफूले क्रान्तिको विऊ रोपेको मात्र देखेको छु जुन अपरिहार्य छ, यद्यपि यस्तो देख्दा मलाई आनन्द लाग्दैन,” सत्तरी वर्षको उमेरमा सन् १७६४ मा भोल्टेयरले लेखेका थिए । “चट्याङ यति नजिक आइसकेको छ कि यसले हिकार्डुनै आँटेको छ ।

त्यसपछि कोलाहल हुनेछ । युवाहरु भाग्यमानी छन् किनभने उनीहरुले राम्रा कुरा देख्न पाउनेछन् ।” तर सन् १९८० को दशक यता नागरिक समाजले क्रान्तिको ठाउँमा कब्जा जमाएको छ । राजनीतिक शास्त्रमा ठेलीहरुमा नागरिक समाजले ठूलो ठाउँ ओगटेको छ ।

॥

नागरिक समाजको सान्दर्भिकता

पूर्वी यूरोपका सन्दर्भमा आएको नागरिक समाजको आन्दोलनले संसारका अरु ठाउँमा बस्ने मानिसको अवस्थाका बारेमा विद्वान र जागरुक कार्यकर्ताले राखेको सोचाइमा कसरी प्रभाव पार्यो भन्ने कुरा चाखलाग्दो छ । सन् १९८० को दशकको अन्त्य र १९९० को दशकको शुरुमा पूँजीवादी र विकासोन्मुख दुवै ठाउँमा राज्य महत्वकांक्षी छ भन्ने मोह भड्ग भएपछि यसले एउटा महत्वपूर्ण कामको थालनी गरायो : यसले नागरिक समाजलाई राज्यको वैकल्पिक शक्तिका रूपमा उभ्याउनेतिर ध्यान दिन लगायो । निराशा र क्रोधले राजनीतिक एजेन्टहरुलाई थकित तुल्याएकाले यसो गर्नु अपिहार्य हुँदो हो । ‘माथिबाट हुने क्रान्ति’ र ‘तलबाट हुने क्रान्ति’ दुवैले आफ्ना वाचा पूरा गरेनन् । मिश्रित अर्थ प्रणाली अपनाएका, कल्याणकारी, विकासे अथवा समाजवादी जुनसुकै खालका राज्यमा पनि हस्तक्षेपका रूपमा ‘माथिबाट हुने’ क्रान्तिले यथास्थिति र निर्लज्ज भएर व्यक्तिगत शक्ति जोड्ने कामलाई नै बढावा दिए । राज्यलाई निकम्मा बनाइयो । उपनिवेश भएका ठाउँमा भएका स्वतन्त्रता संग्राम जस्ता ‘तलबाट’ हुने क्रान्ति निस्किए भए । राज्यका कुलीनहरुले नवजात नागरिक समाजलाई उठ्नै नसक्ने गरी कुल्चिए ।

विकासोन्मुख देशका राज्य आफ्ना जनताको जीवनस्तरलाई न्यूनतम मापदण्डसम्म उकास्न असफल भए । स्वतन्त्रता हासिल गरेका देशका शक्तिशाली कर्मचारी र राजनीतिक कुलीन वर्गले आफू सत्तामा पुगेपछि आफ्नो शक्ति सुदृढ बनाउँदै आफूलाई शक्तिमा पुऱ्याउने आम मानिसको बेवास्ता गरे । भारतमा विद्वानहरुले भ्रष्ट कर्मचारीतन्त्रको कुरा उठाउनुपर्थ्यो, कर्मचारी भन्दा बढी अनैतिक शक्तिको भोका राजनीतिक नेतृत्वको आलोचना गर्नुपर्थ्यो जो राज्यले सञ्चालन गरेका विकास गतिविधि नराम्रोसँग असफल भएका छन् भन्ने तथ्यप्रति पूर्ण रूपमा बेवास्ता गर्छन् । यी विद्वानहरुले राजनीतिक दूरदर्शिताको नभएको कुरा उल्लेख गर्नुपर्थ्यो । उनीहरुले निराशा फैलिएकोमा दुःख व्यक्त गर्नुपर्थ्यो । उनीहरुले राज्यले जनताका आवश्यकताप्रति संवेदनशील हुने क्षमता र रुचि गुमाएको कुरा बताउनुपर्थ्यो ।

अफ्रिकाका विद्वानहरुले सैनिक तानाशाह र पितृसुलभ राज्य सत्ताको कठोर आलोचना गरेका थिए । राज्यको शक्तिमा बसेकाले जनतालाई समृद्ध बनाउने होइन आफू समृद्ध हुने अवस्था सिर्जना गरे । राज्यले नागरिक समाजलाई ‘निलिदियो’ । पूर्वी यूरोपमा भएको मखमली क्रान्ति पछि अफ्रिकाका विद्वानहरुले सक्षम र स्थिर नागरिक समाजले मात्र राज्यलाई जिम्मेवार बनाउन सक्छ, आर्थिक विकास निश्चित गर्न सक्छ र आधारभूत आवश्यकता पूरा हुने अवस्था सिर्जना गराउन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास गरे ।

राज्यको महात्वाकांक्षासँग मोह भङ्ग भएपछि वामपन्थी र दक्षिणपन्थी द्वैधरिमा नागरिक समाजको अवधारणाले जरो गाड्यो । यसले कर्मचारीतन्त्रको अकुशलता र राजनीतिक बेवास्ताको विकल्प प्रस्तुत गर्ने बाचा गर्‍यो । राज्यमाथि भर पर्न सकिँदैनथ्यो । दशकौँ दशकसम्म स्वच्छन्द ढङ्गले शक्तिको उपयोग गरे पनि राज्य नराम्रोसँग असफल भएको थियो । अफ्रिकामा १९९० को दशकको शुरुमा भएका विरोध आन्दोलनलाई यस महादेशको दोस्रो आजादी भनिएको थियो । ती आन्दोलनलाई पनि राज्यका विरुद्ध नागरिक समाजका रूपमा अर्थाइयो । राजनीतिक सिद्धान्तकारहरूले नागरिक समाजको अवधारणालाई किन उठाए भने यसले राज्य र समाजको खास राजनीतिक क्षण समातेको थियो । यो ऐतिहासिक क्षण थियो जतिबेला नागरिक समाजले राज्यलाई तह लगाएको थियो ।

राष्ट्रवादी सपना विस्तारै उडेर गयो र प्रजातन्त्रका सम्बन्धमा मध्यमार्ग अपनाइयो । जनता आफैँ उठ्न सकेनन् । गाब्रियल मार्खेजको उपन्यास लभ इन टाइम अफ कलेरामा यस्तो धोखाधडीको अवस्थालाई जति राम्ररी अभिव्यक्त गरिएको छ, त्यति राम्ररी औपनिवेशिक कालको अन्त्य भएपछि सिर्जना गरिएका कुनै पनि उपन्यासमा गरिएको छैन । साहित्य समालोचक जिन फ्रान्कोले के भनेका छन् भने यस अधि नै राष्ट्रका बारेमा धज्जी उडाउने खालका लेखन लेखिसकेका मार्खेजले 'निजी' लाई आफ्नो उपन्यास लेखनको केन्द्रमा राखेका छन् । उपनिवेशवादी विरोधी आन्दोलनका बेलामा राष्ट्र निर्माण गर्ने उपन्यासले अब त्यसलाई जानाजान भत्काएको छ । राष्ट्रिय दुरदृष्टिप्रति धोखा दिनेप्रति यसले विद्रोह गरेको छ । यही ऐतिहासिक क्षणमा नागरिक समाजको अवधारणा हाम्रा सामू टुप्लुक्क आइपुगेको छ, जसले माथिबाट हुने क्रान्ति र तलबाट हुने क्रान्तिको तेस्रो विकल्प प्रस्तुत गरेको छ ।

नागरिक समाज भनेको के हो ?

नागरिक समाजको अवधारणा स्पष्ट पार्नका लागि म यहाँ तीनवटा बुँदा प्रस्तुत गर्न चाहन्छु । पहिलो, समसामयिक सिद्धान्तमा नागरिक समाजलाई प्रायसः समाजको समानन्तर बस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिएको छ । यो राजनीतिक सिद्धान्तको समग्र परम्पराका लागि अन्यायपूर्ण काम हो । समाजलाई सामाजिक अभ्यासहरूको पूर्णताका रूपमा लिन सकिन्छ, जुन अभ्यासले गर्दा कुनै समुदाय बाँचेको हुन्छ र नयाँ समाजको जन्म हुन्छ । नागरिक समाज भनेको यस्तो ठाउँ हो जहाँ राजनीतिक अभ्यासमार्फत राज्यको शक्तिलाई चुनौति दिइन्छ । दोस्रो, ऐतिहासिक रूपमा नागरिक समाज प्रजातन्त्रका आदर्श, पहुँच, सहभागिता, प्रचारप्रसार र जवाफदेहसँग जोडिएको छ । नागरिक समाजका संस्थाहरूमा एकापसमा सहाचर्य हुनुपर्छ, ती संस्थाहरू प्रतिनिधिमूलक हुनुपर्छ, विचार विमर्श गर्ने थलो हुनुपर्छ, सामाजिक आन्दोलन हुनुपर्छ र स्वतन्त्र प्रेस हुनुपर्छ । यस थलोका बासिन्दा यसका अधिकारी र कानुनी रूपले परिभाषित नागरिक हुन् । नागरिक समाजका सदस्यको सुरक्षा अधिकारको मामला हो । यी सबैले गर्दा नागरिक समाज एउटा नर्मेटिभ अवधारणा हो ।

तेस्रो, प्रजातन्त्र भनेको मानिस निर्वाचित भएर शक्तिमा पुग्नु मात्र होइन । यो प्राचीन ग्रीकहरूले जे कामलाई राजनीति भन्थे त्यस काममा संलग्न हुन र हस्तक्षेप गर्नका लागि आवश्यक राजनीतिक दक्षता भएका सामान्य मानिससँग सम्बन्धित छ । हाम्रा देशहरूमा आजभोलि राजनीति भन्नाले धेरै नकारात्मक कुरा बुझिने हुनाले मैले राजनीति सम्बन्धी ग्रीक अवधारणाको कुरा गरेको हुँ । खासमा राजनीति भनेको असल जीवन सम्बन्धी छलफल, वादविवाद र विचारविमर्श हो । असल जीवन भनेको के हो ? मानिसका लागि के कुरा असल हुन्छ ?

राजनीति भनेको सम्बन्ध हो । राजनीतिक भनेको एकअर्काप्रतिको दायित्व हो ।

सारांशमा, नागरिक समाज भन्नाले के मान्यता राखिन्छ भने निजी क्षेत्र, घरपरिवार र राज्यका बीचका बासिन्दाहरूले जुनसुकै किसिमका संस्थामा आवद्ध भएर सामूहिक प्रयासमार्फत राज्यमाथि निगरानी राख्नुपर्छ र नीति निर्माणको थालनी गर्नुपर्छ । यसले गर्दा राजनीतिक संवाद रूपान्तरित हुन्छ, र कज्याउने चलन अस्वीकृत हुन्छ र नयाँ चलन बस्छ । अर्का शब्दमा आमूल परिवर्तन खोज्ने राजनीतिले आमूल परिवर्तनकारी स्वरूपका राजनीतिक एजेन्ट तयार गर्छ ।

III

नागरिक समाजका सीमा

नेपालमा राजतन्त्र विरुद्धको जनआन्दोलन र पाकिस्तानमा सैनिक शासनका विरुद्धमा भएका जस्ता नागरिक आन्दोलनले अप्रजातान्त्रिक शासनका विरुद्धमा गौरवशाली विजय हासिल गरेका छन् । तर निरंकुश शासनबाट मुक्त भएर प्रजातन्त्र प्राप्त पछि के गर्ने ? दुई थरि कामले नागरिक समाजको आमूल परिवर्तनकारी सम्भावनालाई तुहाइदिएका छन् । पहिलो, नागरिक समाज विकास एजेन्डाको दास बन्न पुग्यो र यसलाई दातृ संस्थाहरूले आफ्नो बसमा पारे । नागरिक समाजको अवधारणा तेस्रो क्षेत्र, नाफा नकमाउने क्षेत्र, समाज सेवक क्षेत्र र आम रूपमा भन्ने हो भने गैरसरकारी संस्थामा सिमित हुनपुग्यो । नागरिक समाज यस्तो एउटा ठाउँ हुनुपर्ने हो जहाँ नागरिकहरूका समूह, पाठक क्लब, संवाद गर्ने मञ्च, सामाजिक आन्दोलन र थरिथरिका नागरिक क्रियाकलापले असल जीवन के हो र यस्तो जीवन प्राप्त गर्नका लागि के गर्नुपर्छ भन्ने बारेमा छलफल र प्रतिस्पर्धा गर्छन् । यो प्रतिवाद र समर्थनको राजनीति गर्ने थलो हो । यो नागरिकलाई राजनीतिक एजेन्टमा बदल्ने थलो हो । त्यसैले यो आमूल परिवर्तनकारी राजनीति गर्ने थलो हो । तर आजभोलि नागरिक समाज भन्नाले गैरसरकारी संस्था भन्ने अर्थ लाग्न थालेको छ । यसले आफैं भित्र असंगति पैदा गरेको छ । सामान्य नरनारीलाई इतिहास बनाउने मौकाबाट वञ्चित गरिएको छ ।

मैले गैरसरकारी क्षेत्रको भूमिकालाई अस्वीकार गरेको होइन । केही गैरसरकारी संस्थाहरूले विकासोन्मुख देशका गरिव मानिसका समस्या समाधान गर्न नौला काम गरेका छन् । पानी संकलन गर्ने तरिका अथवा प्राकृतिक किसिमले खानेकुरा उब्जाउने तरिका सिकाएर, अथवा राज्यले पुऱ्याउन नसकेका सेवा पुऱ्याएर अथवा उदाहरणीय शैक्षिक कार्यक्रम चलाएर उनीहरूले उत्कृष्ट सेवा प्रदान गरेका छन् । विकासोन्मुख देशका सरकारले आफ्ना नागरिकलाई असल जीवन बिताउन चाहिने आधारभूत पूर्वाधार तयार गर्न नसकेका बेलामा गैरसरकारी क्षेत्रले सेवा प्रदान गर्ने काममा देखिएको ठूलो खाडल पुरेको छ ।

तर यो काम भए पछि आमूल परिवर्तनकारी राजनीति गर्नुपर्दैन र ? गैरसरकारी संस्था यस काममा संलग्न हुँदा उनीहरूले सेवा प्रदान गर्ने मानिसको राजनीतिक क्षमता बढेको छ, कि घटेको छ ? धेरै गैरसरकारी संस्थाहरूमा सामूहिक जीवन व्यवस्थापनका काममा लागेका विशेषज्ञ काम गरिरहेका छन् । उनीहरू हामीले भन्ने गरेको सामान्य खालका राजनीतिमा समेत लागेका छैनन्, आमूल परिवर्तनकारी राजनीतिको त कुरै छाडौं । गैरसरकारी संस्थाको यो पक्ष दुखदायी छ । माथि भनिए भैं जब सामान्य नरनारी आफ्नै इतिहास

बनाउने राजनीतिमा लाग्छन्, इतिहास बनाउने काम जतिसुकै नराम्रो किसिमले गरे पनि, उनीहरूले आफ्नो क्षमता बढाएका हुन्छन् ।

हो, राजनीतिक पहललाई गैरसरकारी संस्थाहरूले हाइज्याक गर्दा र मानवलाई राजनीतिक चिन्तनको विषय बनाउँदा अथवा मानिसलाई गैरसरकारी संस्थाले प्रदान गर्ने सेवाका उपभोक्तामा सिमित गर्दा आमूल परिवर्तनकारी राजनीतिको अवधारणाको बेहाल हुन्छ । एकदमै सदासयी गैरसरकारी संस्थालाई पनि हामीले यी प्रश्न सोध्नै पर्छ : एजेन्डा तय गर्ने बेलामा कोसँग परामर्श गरियो ? कहिले गरियो ? स्थानीय मानिससँग परामर्श कसरी गरियो ? कुन प्रक्रिया अपनाएर परामर्श गरियो ? गैरसरकारी संस्थाले आम मानिस र उनीहरूका आवश्यकताको प्रतिनिधित्व गर्छन् ? अथवा उनीहरू ती मानिसको व्यवस्थापन गर्छन् जसले उनीहरूका एजेन्डालाई प्रभावित पार्ने भिनो अवसर पनि पाउँदैनन् ? नागरिक समाजका यी तत्वहरूले गरेका कामको विवरण हेर्नु भन्ने हाम्रो शंका अझ गहिरो हुन जान्छ । विकासोन्मुख मुलुकका मानिसलाई कस्तो किसिमको विकास दिनुपर्छ, उनीहरूले कस्ता किसिमको शिक्षा पाउनुपर्छ, कस्तो किसिमको प्रजातन्त्र संस्थागत गर्नुपर्छ, उनीहरूले कस्ता माग गर्नुपर्छ र सशक्त हुनका लागि उनीहरूले के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा पनि यी गैरसरकारी संस्थाहरूले लादने गर्छन् । राजनीतिक पहल गर्नका लागि आम मानिस सक्षम हुन्छन् भन्ने धारणालाई गलत सावित गर्न खोजिँदैंछ । स्थानीय र राजनीतिक एजेन्डालाई खास गैरसरकारी संस्थाको एजेन्डाको हितमा उपयोग गरिएको छ ।

यस बाहेक, आधुनिक राजनीतिको अवधारणा आए यता के मान्यता राखिएको छ भन्ने निर्वाचित प्रतिनिधिले नीति बनाउँदा अथवा आवश्यक पर्ने नीति नबनाउँदा उनीहरू नागरिकप्रति उत्तरदायी हुन्छन् । अहिले गैरसरकारी संस्थाहरूले हाम्रो जीवनमा अस्वभाविक किसिमले ठूलो भूमिका खेल्न थालेका छन् । तर ती गैरसरकारी संस्थाहरू हाम्रा विधेयक जस्ता निर्वाचित निकाय होइनन् ।

भविष्यमा पनि उनीहरू निर्वाचित हुने सम्भावना छैन किनभने उनीहरूले त्यस्तो म्यान्डेट पाएका छैनन् । यी संस्थाहरूले जतिबेला आफूले काम गरेको क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्दै निर्णय प्रक्रियामा भाग लिएका हुन्छन् र वकालती राजनीतिमा लागेका हुन्छन् त्यतिबेला तिनीहरू आफूले प्रतिनिधित्व गरेको क्षेत्रप्रति उत्तरदायी भन्ने हुँदैनन् । आश्चर्यलाग्दो कुरा के छ भने धेरै गैरसरकारी संस्थाहरूमा आम मानिसको प्रतिनिधित्वको कल्पना गर्न सकिँदैन । उनीहरू जनताप्रति जवाफदेही हुने कुरा सपनामा पनि सोच्न सकिँदैन । यसरी अख्तियार पाएकाहरू प्रजातान्त्रिक भावनाप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ भन्ने अवधारणालाई गम्भीरतापूर्वक लत्याइएको छ । आम मानिसको प्रतिनिधित्व नभएको र उनीहरूप्रति उत्तरदायी नभएका संस्था अथवा व्यक्तिले गर्ने वकालतको राजनीतिले अनुभवका आधारमा गरिने आत्मनिर्णयकारी र सशक्तीकरणका कामलाई विस्थापन गर्न सक्दैन ।

यस्तो प्रकृया अपनाएर आफूले गर्नु पर्ने काम नगर्ने विकासोन्मुख देशका सरकारलाई जोगाइएको छ । जागरुक नागरिकहरूले जतिबेला विकासोन्मुख देशका सरकारलाई काम गरेन भनी सार्वजनिक रूपमा आलोचना गर्छन् अनि राजनीतिक कार्यकर्ताले जतिबेला सरकार भ्रष्ट भयो, यसले काम गरेन र यो असंवेदनशील भयो भनी प्रचार गर्छन् त्यति बेला गैरसरकारी संस्था यस मैदानमा पस्छ र सरकारले गर्ने कामको ठेक्का आफू लिन्छ । यस प्रकृत्यामा उसले काम नगर्ने सरकारको वचावट गर्छ, सरकारले काम नगर्नुलाई उचित सावित गर्छ ।

त्यति मात्र होइन, सरकारले नागरिकका लागि गर्नु पर्ने काम नगरेकाले उत्पन्न भएका राजनीतिक असन्तुष्टिलाई थामथुम पनि पाछै । निचोडमा, दक्ष पेशेवरहरु आफू पनि जनताप्रति उत्तरदायी हुँदैनन्, सरकारलाई पनि जनताप्रति उत्तरदायी नभए पनि हुने अवस्था सिर्जना गर्छन् ।

यस अवस्थामा हाम्रा सामू यी प्रश्न खडा भएका छन् : गैरसरकारी क्षेत्रले कतिसम्म उपलब्धि हासिल गर्न सक्छ ? नागरिक समाजले गर्ने हस्तक्षेपका सीमा के हुन् ? विकासोन्मुख मुलुकका नागरिकलाई गरिवी र अभावबाट मुक्त गर्न चाहिने स्रोतसाधन नागरिक समाजले जुटाउन सक्दैन । यो काम सरकारले मात्र गर्न सक्छ । करको दायरा बढाएर र राजश्व उठाउने कामलाई प्रभावकारी बनाएर उसले यो काम गर्नसक्छ । अझ महत्वपूर्ण कुरा के हो भने गैरसरकारी संस्थाले समाजका सम्पन्न वर्गले भोगिरहेका स्रोतसाधन विपन्न वर्गलाई दिने न्यायपूर्ण पुनर्वितरणको काम गर्न सक्दैन । अनि, नीति कार्यान्वयन गर्ने निकायको स्थापना र सुदृढीकरण गर्ने काम पनि गैरसरकारी संस्थाले गर्न सक्दैन । यो काम नागरिक समाजको कार्यक्षेत्र भन्दा बाहिर पर्छ । गैरसरकारी संस्थाले सामाजिक र आर्थिक अधिकारका लागि वकालत गर्न र जनमत परिचालन गर्न सक्छ तर यी अधिकार जनताले पाउँछन् कि पाउँदैनन् भन्ने कुरा धेरै हदसम्म शासन संरचना कस्तो छ भन्ने कुरामा भर पर्छ ।

नागरिक समाजको वर्तमान अवतारले नागरिकको जागरुकतालाई मासेर त्यसका ठाउँमा पेशेवर र धेरै पैसा भएका संस्थालाई स्थापित गरेको छ जो न त जनताका प्रतिनिधि हुन् न त जनताप्रति उत्तरदायी छन् । यस प्रकृत्यामा इतिहास बनाउने राजनीतिमा संलग्न नागरिकको हैसियत गिराएर उनीहरूलाई बनिबनाउ एजेन्डा उपभोग गर्ने उपभोक्तामा झारिएको छ । नागरिक समाजलाई नागरिकलाई शक्तिशाली बनाउने प्रकृत्याबाट अलग्याइएको छ, नागरिक समाजका गतिविधिमा नागरिक जागरुकता र उनीहरूको संलग्नता घटाइएको छ र आफ्नो आवाज सुनियोस भनी राजनीतिक प्रतिवाद गर्ने उनीहरूको क्षमतामा हास आएको छ ।

नागरिक समाजको प्रजातान्त्रिक र आमूल परिवर्तनकारी क्षमता घटाउने अर्को तत्व हो नागरिक समाज विभिन्न पहिचान समूहका रूपमा विभाजित भइ हरेकले आफ्ना समूहका सदस्यको भाग खोज्नु । यो दुखदायी कुरा हो किनभने यसले आत्मीयता कायम हुन दिँदैन जुन नागरिक समाजको आत्मा हो । निश्चित जात वा समुदायमा जन्मिएका नागरिकलाई सामाजिक र सांस्कृतिक चालचलनमार्फत् तल्लो दर्जा दिने हाम्रो जस्तो समाजमा आफ्नो पहिचानलाई सही मूल्यांकन गर्न लगाउने संघर्षमा लाग्नु एकदमै महत्वपूर्ण कुरा हो ।

नागरिक समाजभित्र मान्यता र पुनर्वितरण दुवै चिजका लागि संघर्ष हुनुपर्छ । मान्यता लिने संघर्षले पुनर्वितरण गर्नका लागि गरिने संघर्षलाई ओभरलमा पारेका खण्डमा नागरिक समाज खण्डित हुन्छ । यसले नागरिक समाजलाई विभाजित गर्न चाहने सरकारलाई फाइदा पुऱ्याउँछ । त्यसैले नागरिक समाजका प्रजातान्त्रिक समूहले पुनर्वितरण र मान्यताका बीचमा सन्तुलन कायम गरी प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई एकतावद्ध बनाउनुपर्छ । अन्यथा, नागरिक समाजको पतन भइ यसले आपसमै प्रतिस्पर्धी समूहको स्वरूप धारण गर्छ । यसले न त सरकारसँग लड्न सक्छ न त आफ्नै समूह भित्रका अप्रजातान्त्रिक समूहसँग ।

अन्त्यमा, नागरिक समाज सबै थोक होइन, यसले सबै थोक गर्न सक्दैन भन्ने यथार्थलाई हामीले स्वीकार्नुपर्छ । नागरिक समाजका मानिसले नीति बनाउने काम गर्दैनन्, ती नीति कार्यान्वयन गर्ने काम पनि उनीहरूको

होइन । नागरिक समाजका मानिसहरुको काम सुसूचित जनमत तयार गर्नु, त्यसलाई मलजल गर्नु र फैलाउनु हो जसले नागरिक जागरुकतामार्फत नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्छ । नागरिक समाजले नीतिको कार्यान्वयन ठीकसँग भएको छ कि छैन भनेर निगरानी राख्नुपर्छ । कानूनको ज्ञान र चातुर्य भएका ख्यातिप्राप्त आइरिस वक्ता तथा बेलायती संसदका सदस्य जोन कुरान (१७५०-१८१७) ले सन् १७९० मा बडो परखका साथ के भनेका थिए भने 'निरन्तर निगरानी राख्ने शर्तमा मात्रै भगवानले मानव जातिलाई आजादी दिएका हुन ।' राजनीतिले नागरिक समाजलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी पनि यही हो ।

सबै भन्दा महत्वपूर्ण कुरा के हो भने हामीले राज्यको दायित्वमा जोड दिनुपर्छ । राज्यसँग मानवले भोगिरहेका दुःखकष्ट हटाउनका लागि न्यायपूर्ण रीतिथिति बसाल्ने शक्ति र जनादेश छ । त्यति मात्र होइन यसो गर्ने जिम्मेवारी पनि उसको हो । प्रजातान्त्रिक राज्यले कुनै निर्णय गर्दा हामी जनताका तर्फबाट गर्छौं, त्यो निर्णय हामी जनतामा थोपर्छ र उसले यस्ता निर्णयलाई वैध बनाउँछ । किन अन्याय गरिस भनेर राज्यलाई सोध्ने अधिकार हामी नागरिकसँग छ । राज्यका नीतिलाई चुनौति दिने अधिकार हामी नागरिकसँग छ । राज्य आफ्नो कर्तव्यबाट च्युत भयो र उसले हानी हुने खालका काम गर्‍यो भने त्यसलाई सच्याउन बाध्य बनाउने अधिकार पनि हामी नागरिकसँग छ । राज्यले राज्य अक्षम भएकाले, भ्रष्टाचार फैलिएकाले र नागरिकका आवश्यकता र चाहनाप्रति राज्य असंवेदनशील भएकाले सिर्जना भएका समस्या समाधान गरिदेउ भनेर गैरसरकारी संस्थालाई गुहार्न मिल्दैन । राज्य भनेको शक्ति केन्द्रित भएको निकाय हो । साथै यो आम मानिसका चाहना ठोकिने ठाउँ पनि हो । यो यस्तो ठाउँ पनि हो जहाँ राजनीतिक कार्यक्रम सम्पादन गरिन्छन् । राज्यले आम मानिसका चाहनालाई ध्यान दिनुपर्छ किनभने त्यसो गरेका खण्डमा मात्रै राज्यले वैधता पाउँछ, उसलाई जनताले स्वीकार्छन् । राज्य आम मानिसका चाहनाका बीचमा बसिरहने हो भने उसले त्यो हैसियत वमोजिमको काम गर्नैपर्छ ।

यसको मतलब नागरिक समाजको महत्व छैन भन्ने होइन । नागरिकको जागरुकता, शतर्कता, सुसूचित जनमत, स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यम, सामाजिक संस्थाहरुमा बहुलता प्रजातन्त्रका लागि नभइ नहुने कुरा हुन् । राजनीतिक अभिजात वर्गलाई आफ्ना प्रतिवद्धता र जिम्मेवारीबाट पतन हुन नदिने काम जिउँदो जागदो नागरिक समाजले मात्र गर्न सक्छ । यतिबेला नागरिक समाजमा जिउँदो जागदोपन ल्याउनु परेको छ जसले गर्दा यथास्थितिलाई उल्लेखनीय चुनौति दिने कामको संकल्प गरी सामुहिक प्रयासमार्फत त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सकियोस ।

यो प्रवचन कार्यक्रम हिमाल साउथ एशिएनसितको सहकार्यमा आयोजना गरिएको थियो।